

غلو و غالیان عصر حضور در آینه منابع

بسم الله صغری

چکیده

کتابشناسی یک موضوع در حقیقت آگاهی از بخش عمده‌ای از مسیر طی شده درباره تحقیقات انجام شده درباره آن موضوع است و به محقق این توان را می‌دهد تا با توجه به کارهای انجام شده و بدون آنکه به تکرار و دوباره کاری بپردازد، بخش طی نشده کار را مد نظر قرار دهد.

کتابشناسی غلو و غالیان در همین زمینه به اطلاع رسانی پیرامون این موضوع می‌پردازد.

از آنجا که قسمت عمده مباحث غلو و غالیان در قرون اولیه اسلامی در کتب ملل و نحل مطرح شده است، طبیعی است که بخش اول این کتابشناسی را این‌گونه کتب به خود اختصاص دهد.

اما در بخش دوم این کتاب شناسی، تحقیقات مستقلی که عمدتاً درباره این موضوع انجام شده معرفی می‌گردد.

از ویژگیهای این کتابشناسی اشاره به آثار چاپ نشده معاصر و نیز آگاهی از تلاشهای دانشمندان شیعه در قرن سوم و چهارم هجری است که دست به نگارش آثار مستقل درباره این موضوع زده‌اند و متأسفانه این آثار هم اکنون مفقود شده است.

واژه‌های کلیدی: غلو، غالیان، عصر ظهور، کتابشناسی

مقدمه

شاید بتوان گفت یکی از تأثیرگذارترین پدیده‌ها در تاریخ تشیع پدیده غلو است. این پدیده که می‌توان آن را به صورت یک جریان تاریخی پیگیری کرد، در زمان حضور ائمه (ع) و مشخصاً در عصر هویت بخشی به تشیع در دوره صادقین (ع) رشد خود را آغاز کرد و از دو سو ضربه‌های محکمی بر جریان اصیل تشیع وارد ساخت.

این جریان از سویی به عنوان یک انشعاب انحرافی درون تشیع مطرح شد و علاوه بر آنکه به علت پیشینه تشیع سردمداران آن، شمار بسیاری از نیروهای شیعی را در درون خود فرو برد، توانست چهره وارونه و کژیی را از شیعه در جامعه اسلامی آن روز به نمایش گذارد و دستاویز مناسبی برای مخالفان تشیع فراهم آورد تا با معرفی اینان به عنوان شیعیان و یاران ائمه (ع)، جریان ناب تشیع را مخدوش کنند و با تبلیغات خود و مطرح کردن عقاید مسخره غالیان و جا زدن این عقاید به نام کل جریان تشیع، جامعه نا آگاه آن روز را از شیعه منزجر سازند.

بدین ترتیب، مخالفان جامعه اسلامی را از دریای خروشان معارف اهل بیت (ع) بی‌بهره کردند و چنان پیش رفتند که توانستند احادیث جعفر بن محمد، امام صادق (ع)، را به عنوان احادیثی ضعیف به مردمان معرفی کنند، تا جایی که یکی از محدثان بزرگ اهل سنت به نام شریک، در صدد دفاع از امام (ع) برآمد و ضمن اعتراف به تقوا و پرهیزگاری امام (ع) که با جا زدن خود به عنوان صحابی امام (ع) روایت‌های دروغین غلوآمیز را از قول امام (ع) منتشر می‌سازند، مطرح ساخت.^۱

در همین عرصه، گرچه نمی‌توانیم از خطای عظیم شخصیتی همچون بخاری برای محروم ساختن جامعه مسلمانان از روایات امام صادق (ع) در کتاب خود که به عنوان صحیح معرفی شده به آسانی درگذریم، نباید این نکته را از نظر دور داشت که سهمی از این خطا را باید بر دوش غالیانی گذاشت که با انتساب خود به آن امام بزرگوار و با مطرح ساختن عقاید غلو آمیز درباره او و دیگر ائمه (ع) و نیز جعل روایات به نام آن بزرگواران،^۲ چهره آنان را در میان جامعه آن روز مخدوش ساختند.

جریان غلو از سوی دیگر ضربه‌ای سهمگین‌تر به تشیع وارد آورد و بخش عظیمی از نیروهای فکری و فرهنگی شیعه را که در رأس شامل ائمه (ع) بود و در بدنه اصحاب بزرگ آنان را در بر می‌گرفت، به خود مشغول ساخت و باعث شد تا میزان بهره‌برداری آنان از جامعه نسبتاً باز آن روز برای معرفی معارف شیعه و اسلام کاستی یابد؛ چرا که مبارزه با عقاید پوچ اینان و تلاش در راه زدودن گل و لایی که اینان بر چهره تشیع می‌پاشیدند و نیز آگاه ساختن جامعه از انحراف اینان از اسلام و تشیع، با توجه به امکانات آن زمان، بخش بزرگی از دغدغه‌های ائمه (ع) و اصحاب خاص آنان شده بود؛ به گونه‌ای که شاید بتوان گفت اگر چنین جریانی پدید نمی‌آمد، ائمه (ع) می‌توانستند با توجه به تشنگی آن روز جامعه اسلامی، به خوبی مکتب خود را بسیار فراتر از

مکتبهای دیگر اسلامی فراگیر سازند؛ مکاتبی که نه رهبران آنان توان همترازی با ائمه (ع) را داشتند و نه تلاش رهروان آنان بیش از تلاش رهروان مکتب ائمه (ع) بود.

جریان ناب تشیع امامی بالاخره توانست در سایه از خودگذشتگی رهبران و رهروان آن بر جریان انحرافی غالیان پیروز شود و تا پایان قرن چهارم هجری آنان را تقریباً از میدان به در کند.^۳ اما نباید از نظر دور داشت که پاره‌ای از افکار باقی مانده آن که احیاناً هنوز در میان منابع شیعی یافت می‌شود، توانسته است به کمک بعضی از مغرضان و معاندان شیعه آمده، آنان را در مشوه جلوه دادن چهره تشیع امامی یاریگر باشد؛ چنان که هم اکنون شاهدیم نویسندگانی همچون ناصر الغفاری در *اصول مذهب الشیعه*، عبدالله القمیسی در *الصراع بین الاسلام و الوثنیه*، احسان اللهی ظهیر در *الشیعه و السنه*، و سید موسی موسوی در *الشیعه و التصحیح با تیراژ میلیونی کتب خود و با استفاده از همین افکار رسوبی، بهترین و کارآمدترین دستاویزهای خود را برای حمله به شیعه و آلوده نشان دادن آن فراهم آورده‌اند. از همین جاست که لزوم مطالعه پیرامون این پدیده خطرناک و تلاش در راه شناخت ماهیت، اهداف و پیامدهای آن به صورت مضاعف خود را نشان می‌دهد.*

متأسفانه در طی چنین مطالعه‌ای این واقعیت برای ما روشن می‌گردد که اصلاً تناسبی میان اهمیت این موضوع و بررسیهای انجام شده پیرامون آن وجود ندارد و این عدم تناسب بیشتر در جبهه شیعه امامیه به چشم می‌خورد؛ زیرا در میان منابع و آثار آنها در طول قرون، با تألیفات اندکی درباره شناخت این پدیده مواجه می‌شویم. البته در میان آثار پیشینیان شیعه که در زمان حضور ائمه (ع) می‌زیستند و به خوبی از خطرات این پدیده آگاه بودند، آثار بیشتری در این زمینه وجود داشت که عمده‌تاً با عناوینی همچون «الرد علی الغلاة» به نگارش درآمده بود؛^۴ نوشته‌هایی که هم اکنون به صورت مستقل اثری از آنها یافت نمی‌شود.

ناگفته پیداست که گامهای آغازین درباره مطالعه این پدیده را باید از منبع‌شناسی شروع کرد تا هم از کارهای انجام شده در این زمینه آگاهی یابیم و هم با شناخت نویسندگان این منابع و اهداف آنان و نیز روش تحقیق و مطالعه آنان، به صورت غیر مستقیم به اهمیت و ارزش نوشته‌های آنان پی ببریم. این نوشته مختصر سعی دارد تا در حد توان خود، کمکی به برداشتن این گام نخستین بنماید.

همان گونه که از عنوان نوشته بر می‌آید، این مقاله تنها در صدد معرفی منابعی است که حداقل بخش قابل اعتنایی از آنها پیرامون پدیده غلو و نیز معرفی غالیان در عصر حضور ائمه (ع) که طبیعتاً دوره غیبت صغرا نیز به آن ملحق می‌شود، نگاشته شده باشد. بنابراین، معرفی گروه‌های غالی همانند شبک و اهل حق و نیز برخی از گروه‌های صوفیه که بعدها پدید آمدند، در موضوع این نوشته نمی‌گنجد.

همچنین تذکر این نکته لازم است که تأکید اصلی این نوشته بر معرفی منابعی است که غالیان منتسب به شیعه رامطرح کرده‌اند. این نوشته به جهت سهولت در تنظیم مطالب در دو بخش سامان

می‌یابد: بخش اول، نوشته‌هایی است که بخشی از آنها به غلو و غالیان اختصاص یافته است. بخش دوم نیز نوشته‌هایی است که در عنوان آنها کلمه غلو و غالیان به کار رفته و اصولاً به منظور بررسی این پدیده و یا معرفی غالیان پدید آمده‌اند.

بخش اول: کتبی که بخشی از آنها درباره غلو و غلات است

۱. ابو محمد حسن بن موسی (متوفای بین سالهای ۳۰۰ و ۳۱۰ ق)، تعلیق سید محمد صادق بحر العلوم، چاپ چهارم، نجف، مکتبه الحیدریه، ۱۳۸۸ هـ.ق.

این کتاب قدیمی‌ترین کتاب موجود درباره فرق است که بر خلاف نام آن، اختصاصی به ذکر فرقه‌های شیعه ندارد و از بعضی فرق دیگر مانند مرجئه، خوارج و معتزله نیز سخن به میان آورده است. نویسنده یکی از متکلمان شیعه است که در نیمه دوم قرن سوم هجری می‌زیسته و در علم ملل و نحل تحقیقات جامعی داشته است.^۵

ترتیب کتاب به صورت تاریخی است؛ بدین معنا که انشعابات مختلف در میان شیعه به ترتیب تاریخ وقوع ذکر شده است. غالیان، یعنی افراد یا گروه‌های غلو کننده، که در این کتاب از آنها نام برده شده، عبارت‌اند از:

حمزه بن عماره بربری، صائد نهدی، بیان بن سمان نهدی، حارثیه (پیروان عبدالله بن حارث)، راوندیه، خرم‌دینیه، منصوریه (پیروان ابومنصور عجلی)، حسین بن ابی منصور، مغیریه (پیروان مغیره بن سعید)، خطابیه (یاران ابوالخطاب محمد بن ابی زینب اجدع اسدی)، بزیه، سریه، هاشمیه (از یاران ابوهاشم عبدالله بن محمد حنفیه که درباره بنی عباس غلو می‌کردند)، قرامطه (که درباره اسماعیل فرزند امام جعفر صادق (ع) غلو می‌کنند و او را از پیغمبران اولوالعزم می‌دانند)، بشیریه (پیروان محمد بن بشیر کوفی) و مفوضه.

این کتاب به همت دکتر محمدجواد مشکور به فارسی ترجمه شده و همراه با دو مقدمه، شامل زندگینامه نویختی و کتابهای فرق الشیعه و نگاهی به شیعه و دیگر فرقه‌های اسلام تا پایان قرن سوم هجری، به وسیله انتشارات بنیاد فرهنگ ایران در سال ۱۳۵۳ به چاپ رسیده است.

۲. المقالات و الفرق: سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی (متوفای ۳۰۱ ق)، تصحیح دکتر محمد جواد مشکور، چاپ دوم، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۰.

نویسنده یکی از محدثان بزرگ شیعه و از شیوخ روایی محمد بن جعفر بن قولویه است و بعضی مانند شیخ طوسی او را از یاران امام حسن عسکری (ع) دانسته‌اند. سبک کتاب و فرقه‌ها و اشخاص غالی موجود در کتاب همانند کتاب فرق الشیعه، اثر نویختی، است و لذا به علت تشابه فراوان این دو کتاب به یکدیگر، بعضی آن دو را یک کتاب دانسته‌اند.^۶ این احتمال نیز وجود دارد که منبع بخش عظیمی از مطالب دو کتاب یکسان باشد.

۳. مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین: ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری (متوفای ۳۲۴ق)، تصحیح هلموت ریتز، چاپ سوم، ویسبادن دارالنشر فرانز شتاينر، ۱۴۰۰ ق / ۱۹۸۰ م. نویسنده که بنیانگذار مذهب کلامی اشعری است، در ابتدا فرقه‌های مسلمانان را به ده فرقه تقسیم نموده است که یکی از آن فرقه‌ها شیعه است. وی آن گاه یکی از زیر فرقه‌های شیعه را غالبه می‌داند و گروه‌های زیر را برای آن بر می‌شمرد:

بیاتیه (پیروان بیان بن سمعان تمیمی)، پیروان عبدالله بن معاویه بن عبدالله بن جعفر ذی الجناحین که در کتب دیگر فرقه شناسی از آنها با عنوان جناحیه یاد کرده‌اند، حربیه (پیروان عبدالله بن عمرو بن حرب)، مغیریه (پیروان مغیره بن سعید)، منصوریه (پیروان ابومنصور)، شریعیه (پیروان محمد بن حسن شریعی)، نمیریه (پیروان نمیری)، سبائیه (پیروان عبدالله بن سبا)، خطاییه (پیروان ابی الخطاب بن ابی زینب) و انشعابات آن یعنی معمریه (پیروان معمر)، بزعیه (پیروان بزیع بن موسی)، عمیریه (پیروان عمیر بن بیان عجلی)، ومفضلیه (پیروان مفضل صیرفی).

این کتاب به همت دکتر محسن مؤیدی همراه با مقدمه و تعلیقات ترجمه شده و در سال ۱۳۶۲ به وسیله انتشارات امیرکبیر انتشار یافته است.

۴. التنبیه و الرد علی اهل الاهواء و البدع: ابوالحسن محمد بن عبدالرحمن مطلی شافعی (متوفای ۳۷۷ ق)، تصحیح محمد زاهد بن حسن کوثری، بغداد و بیروت، مکتبه المثنی و مکتبه المعارف، ۱۳۸۸ ق. نویسنده در این کتاب، با مذهب مخالفان خود با تعصب برخورد کرده است. به عنوان مثال، هنگام ذکر فرقه‌های شیعه از آنها با عنوان «اهل الضلال الراقضه» یاد می‌کند^۷ و یا هنگام ذکر هشام بن حکم او را لعنت می‌کند؛ علاوه بر اینکه او را به قصد نابود کردن ارکان اسلامی متهم می‌نماید و اتهاماتی همانند تشبیه را به او نسبت می‌دهد.^۸ نویسنده در این کتاب، برای شیعه، هجده فرقه بر شمرده و فرقه‌های ذیل متهم به غلو دانسته است:

۱. سبائیه که چهار زیر فرقه با عقاید مختلف برای آن بر می‌شمرد.
۲. قرامطه.
۳. اصحاب التناسخ که خرمیه (خرمدینان) را نیز از این دسته می‌داند.
۴. حلولیه.
۵. سمعانیه (قائلان به نبوت بیان بن سمعان).
۶. جارودیه که آنها را بین غالبه و تناسخیه معرفی می‌کند.

۵. الفرق بین الفرق و بیان الفرقة الناجیه منهم: عبدالقاهر بن طاهر بن محمد بغدادی اسفرائینی تمیمی (متوفای ۴۲۹ ق)، تحقیق محمد محیی الدین عبدالحمید، مصر، مطبعه المدنی.

چنان که از نام کتاب پیداست، نویسنده در صدد اثبات حقانیت یک گروه از فرقه‌های مسلمان است. به نظر او، فرقه ناجیه، اهل سنت و جماعت‌اند و وی از آنها با عنوان گروه هفتاد و سوم یاد می‌کند.

نویسنده در باب دوم، نقطه مقابل این گروه را به هشت فرقه تقسیم کرده که رافضیان، اولین آن گروهها هستند و پس از آنکه رافضیان را به سه دسته زیدیه، کیسانیه و امامیه تقسیم نموده، فرقه‌های زیر را از میان کیسانیه و امامیه جزو غلات به شمار آورده است:

بیان (بیروان بیان بن سمعان) و حربیه (بیروان عبدالله بن عمرو بن حرب) از کیسانیه، و مغیریه از امامیه.

نویسنده در فصل چهارم کتاب خود، آنجا که سخن از فرقه‌هایی به میان می‌آورد که خود را به اسلام بسته‌اند، در حالی که از اسلام نیستند، فرقه‌های زیر را از غلات می‌شمرد:

سبائیه، بیانیه، حربیه، مغیریه، منصوریه، جناحیه، خطابییه، حلاجیه، عذافره (بیروان محمد بن علی شلمغانی معروف به ابن ابی العذافر)، خرم‌دینیه، غرابیه، مقوضه، حلولیه، اصحاب تناسخ، ذمیه، شریعیه، نمیریه. نویسنده زیر فرقه‌های معمریه، بزعیه، عمیریه و مفضلیه را از انشعابات خطابییه ذکر می‌کند.

این کتاب با عنوان ترجمه الفرق بین الفرق در تاریخ مذاهب اسلامی به وسیله دکتر محمد جواد مشکور ترجمه شده و همراه با مقدمه و حواشی و تعلیقات و ترجمه النکت الاعتقادیه، تألیف شیخ مفید (ره)، برای اولین بار در سال ۱۳۳۳ به چاپ رسیده است. چاپ سوم کتاب نیز در سال ۱۳۵۸، توسط انتشارات اشراقی به بازار کتاب عرضه شده است.

۶. کتاب الملل و النحل: عبدالقاهر بن محمد تمیمی بغدادی (متوفای ۴۲۹ ق)، تحقیق دکتر بیرنصری نادر، چاپ سوم، بیروت، دارالمشرق، ۱۹۹۲ م.

نویسنده در ابتدا به گمان خود، فرقه‌های ضاله و معتقدات آنان را از میان رافضیان، خوارج، قدریه و معتزله، مرجئه، نجاریه و جهمیه بیان می‌کند و سپس به بیان حقانیت اهل سنت و جماعت می‌پردازد. او در ضمن بیان اعتقادات فرق مختلف رافضیان، از فرقه‌هایی همچون بیانیه، حربیه، منصوریه و خطابییه که از غلات‌اند نام می‌برد.

۷. الفصل فی الملل و الاهواء و النحل: ابومحمد علی بن احمد معروف به ابن حزم ظاهری (متوفای ۴۵۶ ق)، تحقیق دکتر محمد ابراهیم نصر و دکتر عبدالرحمن عمیره، چاپ دوم، بیروت، دارالجیل، ۱۴۱۶ ق.

این کتاب بیشتر صبغه کلامی دارد، زیرا به بیان تفصیلی معتقدات فرقه‌های مختلف پرداخته و سعی وافر در رد آنها نموده است. نویسنده در جلد اول کتاب سه بیان فرقه‌های غیر اسلامی پرداخته و در جلد دوم فرقه‌های اسلامی را به پنج فرقه اهل سنت، معتزله، مرجئه، شیعیه و خوارج تقسیم کرده است.^۹ وی در جلد پنجم به بیان شفاعت‌های شیعیه پرداخته و اهل شفاعت از این گروه

را سه دسته جارودیه از فرقه زیدیه، امامیه و غالیه دانسته است.^۱ نویسنده غالیه را از شیعه می‌داند و آنها را به دو گروه تقسیم می‌کند و گروه اول را کسانی می‌داند که بعد از پیامبر (ص) قاتل به نبوت دیگران شدند. این گروهها عبارت‌اند از:

سبائیه (نویسنده معتقد است گروهی که در زمان او عنوان غلیانیه دارند، از بقایای سبائیه می‌باشند)، محمدیه، خطابیه، محمریه، محمریه، حلاجیه، حربیه و شلمغانیه. البته نویسنده در این میان، از کلان به خدایی افرادی همچون ابوالقاسم نجار، عبیدالله منصور عباسی، ابومسلم سراج، شپاس و مقنع نیز نام می‌برد که هیچ ربطی به شیعه ندارند.

۸. *التبصیر فی الدین و تمییز الفرقة الناجیه عن الفرق الیهالکین*: طاهر بن محمد ابوالمظفر اسفرائینی شافعی (متوفای ۴۷۱ ق)، تحقیق کمال یوسف الحوت، چاپ اول، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۰۳ ق.

نویسنده داماد عبدالقاهر بغدادی، مؤلف کتاب *الفرق بین الفرق*، است و در کتاب خود از کتاب بغدادی تأثیر فراوانی پذیرفته است. او در باب سیزدهم کتاب خود، در ضمن بیان فرقه‌هایی که ادعای اسلام می‌کنند، در حالی که مسلمان نیستند، میان غلات از فرقه‌هایی همچون بیانیه، مغیره، حربیه، منصوریه، جناحیه، خطابیه، غرابیه، شریعیه، نمیریه، حلولیه، رزامیه، حلاجیه، عذافره، خرمیه قدیم و جدید و مازیاریه نام می‌برد و به معرفی آنها و عقایدشان می‌پردازد.

۹. *بیان الادیان در شرح ادیان و مذاهب جاهلی و اسلامی*: ابوالمعالی محمد حسینی علوی، تصحیح عباس اقبال، تهران، انتشارات سینا.

این کتاب که قدیمی‌ترین کتاب فارسی موجود در موضوع ملل و نحل است، در سال ۴۸۵ ق تألیف شده است. نویسنده پس از بیان مذاهب پیش از اسلام، به سراغ مذاهب اسلامی رفته و آنها را به مذهبهای اهل السنه و الجماعه، مذهب شیعه و مذهب خوارج تقسیم کرده است.

وی مذهب شیعه را به پنج گروه زیدیه، کیسانیه، غالیه، اسماعیلیه و امامیه اثنا عشریه تقسیم می‌کند و غالیه را کافر محض می‌داند و دارای زیر فرقه‌های کاملیه (پیروان ابی کامل)، سبائیه، منصوریه، غرابیه، بزعیه (پیروان بزیع بن یونس)، یعقوبیه (پیروان محمد بن یعقوب)، اسماعیلیه (پیروان اسماعیل بن علی) و ازدریه می‌شمارد.

۱۰. *الملل و النحل*: ابوالفتح محمد بن عبدالکریم بن ابی بکر احمد شهرستانی (۴۷۹-۵۴۸ ق)، تحقیق محمد سید گیلانی، بیروت، دارالمعرفه ۱۴۰۲ ق.

این کتاب که یکی از مراجع و منابع معروف در باب فرقه شناسی اسلامی است، در دو بخش مذاهب اسلامی و مذاهب غیر اسلامی سامان یافته است. کتاب در بخش اول اختلاف مسلمانان را در دو بخش اصول و فروع بحث می‌کند و در بخش اصول فرقه‌هایی همچون معتزله، جبریه، خوارج، مرجئه و شیعه را بررسی می‌نماید و آن‌گاه شیعه را به زیر گروههای کیسانیه، زیدیه، امامیه و غالیه

تقسیم می‌کند و در بخش چهارم (غالبه) فرقه‌های سبائیه، کاملیه، علیاییه، مغیریه، منصوریه، خطابییه، کیالییه، هشامیه، نعمانییه، نصیریه و اسحاقیه را مورد بررسی قرار می‌دهد.

ترجمه فارسی این کتاب در سال ۸۴۳ ق به همت افضل الدین صدر ترکه اصفهانی انجام یافته و در ابتدا نام *تنقیح الادله والعلل فی ترجمه الملل و نحل و سپس پس* از تحریری نو عنوان *توضیح الملل* را به خود گرفته است.^{۱۱} چاپ دوم این کتاب، همراه با تصحیح و تحشیه سید رضا جلالی نایینی در سال ۱۳۳۵ توسط چاپخانه تابان منتشر شده است.

۱۱. *تلبیس ابلیس: جمال الدین ابوالفرج عبدالرحمن بن جوزی بغدادی (متوفای ۵۹۷ ق)*، تحقیق سید جمیلی. چاپ دوم، بیروت، دارالکتاب العربی.

این کتاب درحقیقت تألیفی اخلاقی است و به منظور نشان دادن فریب خوردن گروه‌های مختلف مردم، اعم از عالم و عارف و زاهد و صوفی و عوام، از شیطان نگارش یافته است.

نویسنده باب پنجم کتاب خود را به تلبیس ابلیس در عقاید و دبانات اختصاص داده و یکی از فصول این باب را درباره تلبیس ابلیس در مورد رافضیان، منعقد کرده است و در ضمن این فصل از گروه‌های مختلف غلات همانند ذمامیه، جناحیه، غرابیه، اسحاقیه و مفوضه سخن به میان آورده و عقاید آنها را بررسی کرده است.

۱۲. *اعتقادات فرق المسلمین و المشرکین: فخر الدین رازی (۵۴۲ - ۶۰۶ ق)*، تحقیق دکتر محمد زینهم محمد عزب، چاپ اول، قاهره، مکتبه مدبولی، ۱۴۱۳ ق.

این کتاب در ده باب نگارش یافته است و هشت باب آن، اختصاص به فرقه‌های مختلف اسلامی، یعنی معتزله، خوارج، رافضیان، مشیعه، کرامیه، جبریه، مرجئه و صوفیه دارد و دو باب دیگر درباره فرقه‌های متظاهر به اسلام و فرقه‌های خارج از اسلام است.

در باب سوم، مؤلف روافض را در سه بخش زیدیه، امامیه، و کیسانیه بررسی می‌کند و در ضمن بخش امامیه، به بحث غلات می‌پردازد و فرقه‌های زیر را همراه با عقاید آنان ذکر می‌کند:

سبائیه، بنانیه، خطابییه، مغیریه منصوریه، جناحیه، مفوضه، غرابیه، کاملیه، نصیریه، اسحاقیه، ازلیه و کمالیه.

۱۳. *تبصره العوام فی معرفه مقالات الانام: سید مرتضی بن داعی حسنی رازی، تصحیح عباس اقبال آشتیانی*، چاپ دوم، تهران، شرکت انتشارات اساطیر، ۱۳۶۴.

مؤلف این کتاب شیعی بوده و در اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری می‌زیسته است. وی کتاب خود را به زبان فارسی و بین سالهای ۶۰۰ و ۶۵۳ ق درباره ادیان مختلف و مذاهب اسلامی و عقاید آنان نگاشته است.^{۱۲}

باب نوزدهم این کتاب، اختصاص به شیعه دارد و مؤلف این فرقه را به چهار گروه امامیان، زیدیان، اسماعیلیان و نصیریان تقسیم می‌کند و نصریان را همان سبائیه می‌داند. وی آن گاه وارد بحث غلات می‌شود و به بیان فرقه‌هایی همچون بنانیه، خطابییه، مغیریه، غرابیه، شریعیه و منصوریه

می‌پردازد. و در ضمن بیان فرقه‌هایی ساخته شده از سوی مخالفان شیعه، مانند هشامیه، مفضلیه، زراریه و یونسیه، اتهامات منسوب به آنان را رد می‌کند.

۱۴. الاعتصام: ابواسحاق ابراهیم بن موسی بن محمد لخمی شاطبی غرناطی (متوفای ۷۹۰

ق)، تحقیق محمود طعمه حلبی، چاپ اول، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۸ ق.

این کتاب در موضوع ملل و نحل نگاشته نشده، بلکه هدف اصلی مؤلف، تحلیل همه جانبه

بدعت و بیان علل بروز اختلاف میان مسلمانان است.

مؤلف در باب نهم این کتاب که به بررسی حدیث پیامبر (ص) در مورد انشعاب مسلمانان به

هفتاد و سه فرقه می‌پردازد، در مسئله هفتم در صدد تعیین این فرقه‌ها برآمده است. وی در این

مورد ابتدا فرقه‌های اسلامی را به هشت گروه معتزله، شیعه، خوارج، مرجئه، نجاریه، جبریه، مشبیه و

ناجیه تقسیم نموده، در هنگام بحث از شیعه، آن را به سه زیر گروه غلات، زیدیه و امامیه تقسیم

می‌کند و هیجده فرقه برای غلات بدین قرار بر می‌شمرد: سبائیه، بیانیه، مغیره، جناحیه، منصوریه،

خطابیه، غرابیه، ذمیه، هشامیه، زراریه، یونسیه، شیطانیه، رزامیه، مفوضه، برائیه، نصیریه و

اسماعیلیه.

۱۵. الخطط المقریزیه المسماه بالمواعظ و الاعتیار بذکر الخطط و الآثار: تقی الدین احمد بن

علی بن عبدالقادر بن محمد معروف به مقریزی (۷۴۶ - ۸۴۵ ق)، بیروت، دار احیاء العلوم و دار

العرفان.

این کتاب در حقیقت کتابی تاریخی، جغرافیایی است. مؤلف در جلد سوم^{۱۳} این کتاب، در

ضمن بحث از تاریخ و جغرافیای مصر، به مناسبتی وارد بحث دیانات شده و آنها را به دو بخش

دیانات مخالف اسلام و فرق اهل اسلام تقسیم نموده است.

وی آن‌گاه فرق اسلامی را به پنج گروه اهل سنت، مرجئه، معتزله، شیعه و خوارج تقسیم

می‌کند و درباره فرقه‌های روافض (شیعه) می‌گوید: تعداد آنها به سیصد فرقه می‌رسد که بیست فرقه

آنها مشهورند. او هنگام ذکر غالیان به ذکر فرقه‌هایی همچون سبائیه، بیانیه، مغیره، مفضلیه،

غرابیه، ذمیه، منصوریه، جناحیه، علیانیه، میمیه، یونسیه، شریکیه، تناسخیه و خطابیه می‌پردازد و

زیر فرقه‌های خطابیه را پنجاه فرقه می‌داند و از جمله مفضلیه، بزیمیه و عمیریه را ذکر می‌نماید.

۱۶. التحفه الائنی عشریه: غلام حلیم دهلوی، لکنهو، قرن سیزدهم هجری.

این کتاب در رد مذهب شیعه و به مناسبت پایان قرن دوازدهم تأسیس این مذهب به نام

التحفه الائنی عشریه، نگاشته شده است.

نگارنده از اشاعره متعصب است و کتاب خود را در دوازده باب سامان داده است. وی در باب

اول به کیفیت حدوث مذهب تشیع و انشعاب آن به فرق مختلفه می‌پردازد و پس از تقسیم شیعه

به غلات، روافض، زیدیان و کیسانیه، ۲۴ فرقه زیر را ذیل غلات ذکر می‌کند:

سبائیه، مفضلیه، سریغیه (سریغیه)، بزعیه، کاملیه، مغیره، جناحیه، بیانیه، منصوریه، غمامیه (ربیعیه)، امریه، خمسیه، تفویضیه، نصیریه، اسحاقیه، غلبائیه (علیائیه)، رزامیه، مقنئیه، ذبایه، ذمیه، اثنینیه، غرابیه، خطابیه، معمیره.

نویسنده در بخش امامیه نیز هفت گروه، حکمیه (هشامیه)، سالمیه، شیطانیه، زراریه، یونسیه، بدائیه و مفوضه را از غلات امامیه می‌داند. با وجود تعصب نگارنده و بی‌سند بودن بسیاری از نوشته‌های او، این کتاب در بعضی از موارد از سوی بعضی از فرقه‌نویسان معاصر مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۱۷. فرهنگ فرق اسلامی: دکتر محمدجواد مشکور، با مقدمه کاظم مدیر شانه‌چی، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸.

نویسنده در این کتاب همه فرقه‌های اسلامی را به ترتیب الفبا تنظیم کرده است. با مراجعه تفصیلی به کتاب معلوم شد که نویسنده بیش از صد فرقه را به عنوان غلات معرفی می‌کند. در اینجا از ذکر تفصیلی این فرقه‌ها خودداری می‌شود.

۱۸. معجم الفرق الاسلامیه: دکتر عارف ثامر، چاپ اول، بیروت، دارالمسیره، ۱۹۹۰ م. نگارنده در کتاب خود، فرقه‌های بزرگ را همانند خوارج، شیعه، معتزله و ... ذکر می‌کند و سپس زیر فرقه‌های آنها را می‌آورد.

وی در ذیل غلات فرقه‌های زیر را ذکر می‌کند: حربیه، غرابیه، مفوضیه، ذمیه، شریعیه، نمیریه، جناحیه، ابوسلمیه، فاطمیه، مشبهه، حلولیه، سبائیه، مغیره، منصوریه، خطابیه. نویسنده در ذیل خطابیه، زیر فرقه‌های معمیره، بزعیه، عجلیه و کیالیه را ذکر کرده است.

۱۹. جامع الفرق و المذاهب الاسلامیه: ع. امیرمهنا و علی خریس، چاپ دوم، بیروت، المرکز الثقافی العربی، ۱۹۹۴ م.

این کتاب به ترتیب الفبا به بیان فرقه‌های اسلامی می‌پردازد. از این رو، برای پیدا کردن فرقه‌های غلات باید به بررسی همه کتاب پرداخت.

۲۰. الفرق الاسلامیه: اسحاق بن عقیل عزوز مکی (۱۳۳۰ - ۱۴۱۵ ق)، چاپ اول، بیروت، دار ابن حزم، ۱۴۱۶ق/ ۱۹۹۵ م.

در این کتاب ابتدا فرقه‌های اصلی اسلامی ذکر می‌شود و سپس تحت هر عنوان زیر فرقه‌های آنها بیان می‌گردد. مؤلف پس از تقسیم شیعه به زیدیه، امامیه، اثنا عشریه، اسماعیلیه، کیسانیه و غلات، فرقه‌های زیر را برای غلات بر می‌شمرد:

سبائیه، کاملیه، علیائیه، مغیره، منصوریه، خطابیه، کیالیه، هشامیه، نعمانیه، یونسیه، نصیریه (نمیریه)، اسحاقیه، جناحیه، حربیه، شریعیه، غرابیه، محمدیه، حسینیه، مبارکیه، عماریه و رزامیه. مؤلف در بخش دیگر کتاب خود به بیان تفصیلی بعضی از عقاید فرق بزرگ می‌پردازد.

۲۱. تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلامی تا قرن چهارم: دکتر محمد جواد مشکور، چاپ پنجم، تهران، انتشارات اشراقی، ۱۳۷۲.

نویسنده در این کتاب به ذکر تاریخ تفصیلی شیعه و فرقه‌های بزرگ آن و عقاید آنها می‌پردازد. وی در ذیل فرق غلات ۱۳۱ فرقه برای آنها بر می‌شمرد.^{۱۴}

۲۲. بحار الانوار: علامه محمدباقر مجلسی، در جلد ۲۵، ص ۲۶۱-۳۶۴ این کتاب، پس از آنکه ابواب متعددی را پیرامون فضایل، مناقب و ویژگیهای ائمه (ع) تحت عنوان «کتاب الامامه» می‌گشاید، باب نهم این عنوان را با گشودن زیر عنوان «باب نفی الغلو فی النبی و الائمه صلوات الله علیه و علیهم و بیان معانی التفویض و ما لا ینبغیان ینسب الیهمن منها و ما ینبغی» به مبحث غلو اختصاص می‌دهد.

ایشان پس از ذکر آیات درباره نهی از غلو و اشاره‌ای به تفسیر آنها، به تفصیل وارد مبحث غلو می‌شود و در قالب ۹۳ روایت به ذکر جریانات تاریخی غالیان در زمان ائمه (ع) برخورد ائمه (ع) با آنها، عقاید آنها و نیز برخورد اصحاب با آنها می‌پردازد. بخش عمده‌ای از این روایات به نهی شدید ائمه (ع) از غلو و بیان نتایج و پیامدهای آن اختصاص دارد.

مجلسی در ادامه این باب، فصلی با عنوان «فصل فی بیان التفویض و معانی» می‌گشاید و طی روایت ۲۳ گزارش به بیان معانی مختلف این واژه و نیز دیدگاه ائمه در مورد آن می‌پردازد و سپس به معرفی مفوضه اقدام می‌کند. بخش پایانی این فصل به نقل دیدگاههای شیخ صدوق و شیخ مفید و اختلاف آن دو در مورد معنای غلو اختصاص دارد. مجلسی در ادامه تحت عنوان «فذلکه» به بیان دیدگاه نهایی خود درباره غلو و تفویض می‌پردازد.

۲۳. الصلّه بین التّصوّف و التّشیع: دکتر کامل مصطفی شیبی، چاپ سوم، دارالاندلس للطباعة والنشر و التوزیع، ۱۹۸۲م.

اصل این کتاب دو جلدی، پایان نامه دکتری مؤلف بوده که بعدها گسترش پیدا کرده است^{۱۵} و به منظور بررسی رابطه میان تشیع و تصوف تا پایان عصر صفوی نگاشته شده است.

جلد اول این کتاب به بررسی عناصر شیعی در تصوف می‌پردازد. نویسنده در فصل سوم جلد دوم که با زیر عنوان «النزعات الصوفیه فی التشیع» منتشر شده است، طی سی صفحه (۱۳۱) - (۱۶۱)، تحت عنوان «الغلو و الغلاه» به بررسی این پدیده در میان تشیع می‌پردازد. او در آغاز تاریخ غلو را به زمان رحلت پیامبر اکرم (ص) و گفته عمر که «پیامبر نمرده است» بر می‌گرداند. و پس از آن از غلو یاران عایشه درباره وی و شتر او که حتی فضولات شتر او را تقدیس می‌کردند، یاد می‌کند. آن گاه آغاز غلو در شیعه را از سبائیه می‌داند و آنها را پیروان حجر بن عدی انصاری معرفی می‌کند و سپس ضمن بررسی و معرفی گروههای مختلف غالیان تحت عناوین کیسانیه، پیروان مغیره بن سعید، ابوالخطاب، ابومنصور عجلی و... سعی در برقراری رابطه میان آنها و عقاید تشیع و نیز شیعیان دارد.

نویسنده پس از آن به بررسی علل مختلف روانی، سیاسی و اجتماعی ظهور این پدیده در میان شیعه می‌پردازد و دیدگاه‌های شخصیت‌هایی همچون احمدامین، طه حسین و دکتر وردی را در این زمینه ذکر می‌کند.

۲۴. *بین التصوف و التشیع: هاشم معروف الحسنی، چاپ اول، بیروت، دارالقلم، ۱۹۷۹ م.*

این کتاب که در سال ۱۳۶۹ تحت عنوان تصوف و تشیع به وسیله سید محمدصادق عارف ترجمه شده و توسط بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی به چاپ رسیده است، ناظر به مطالب کتاب *الصله بین التصوف و التشیع* بوده و در رد بعضی از مطالب آن و به خصوص رد نظریه ارتباط میان تصوف و تشیع نگاشته شده است. مؤلف در این کتاب حدود سی صفحه از مطالب خود را به بحث غلات اختصاص داده است و در آنجا ضمن بررسی تاریخی پدیده غلو به معرفی گروه‌های مختلف غالیان و رهبران آنها همچون ابوالخطاب پرداخته و سعی بلینی در رد نظریه شیعی در الصله مبنی بر ارتباط میان شیعه و غالیان نموده است.

۲۵. *تاریخ الامامیه و اسلافهم من الشیعه منذ نشأه التشیع حتی مطلع القرن الرابع الهجری:*

دکتر عبدالله فیاض، چاپ سوم، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۶ ق.

این کتاب که به منظور معرفی تاریخ تشیع امامی تا قرن چهارم هجری نگاشته شده است، صفحات ۸۶ تا ۱۲۹ خود را به مبحث غلو و غالیان و موضع شیعه امامیه در مقابل این پدیده اختصاص داده است.

مؤلف در این بخش در آغاز به بررسی علل مختلف ظهور این پدیده پرداخته و پیدایش اولیه آن را در میان کوفیان، دلیل بر پیشرفت فکری و درک عمیق اجتماعی آنان دانسته است. نویسنده علاوه بر ذکر نقطه منفی غلو که همان انحراف از خط اصیل اسلامی است، غلو را دارای نقطه مثبتی نیز می‌داند و آن را درک اجتماعی بالاتر معتقدان به آن از ظلمی که انسان به برادر خود روا می‌دارد، معرفی می‌کند. وی غلو را وسیله‌ای می‌داند که گروه‌های مختلف برای تحریک طبقات گوناگون مردم، به منظور قیام علیه تبعیض طبقاتی روا داشته شده توسط حاکمان ظلم، به آن توسل می‌جستند.

مؤلف همچنین عقاید ملل و ادیان دیگر همچون ایرانیها و مسیحیها را در پدید آمدن این جریان مؤثر می‌داند. از نکات جالب توجهی که مؤلف مطرح می‌کند آن است که کار غلات بعد از شهادت امام حسین (ع) آسان‌تر شد، زیرا ائمه بعدی مبارزه مسلحانه را کنار گذاشتند و به کار فرهنگی روی آوردند و غالیان توانستند با خلا به وجود آمده در فضای سیاسی و مبارزاتی خود، رهبری مردم را برای قیام علیه حاکمان جور به عهده گیرند. نویسنده در پایان به بیان برخورد ائمه (ع) و شیعه با این پدیده خطرناک می‌پردازد. آیت الله شهید سیدمحمد باقر صدر مقدمه‌ای عالمانه بر این کتاب نگاشته است.

۲۶. *هویه التشیع: دکتر شیخ احمد وائلی، چاپ سوم، بیروت، دارالصفوف، ۱۴۱۴ ق.*

طرح

سال دوم / شماره ششم / تابستان ۱۳۸۲ / ۱۴۴

این کتاب که به منظور معرفی شیعه و رد شبهات مطرح شده درباره خاستگاه و عقاید شیعه نگاشته شده است، بخشی از مباحث مربوط به غلو را از ابن سبا گرفته تا بررسی علل مختلف و نیز انواع متفاوت غلو آورده است. نویسنده همچنین بخشی از مطالب خود را به ذکر مظاهر مختلف در نزد اهل سنت اختصاص داده است.

۲۷. نشأه الفكر الفلسفی فی الاسلام: دکتر علی سامی النشار، چاپ هفتم، قاهره، دارالمعارف،

۱۹۷۷م.

این کتاب در دو جلد سامان یافته و جلد دوم با عنوان «نشأه التشیع و تطوره» به بررسی تاریخ تشیع و تحولات آن پرداخته است. دو باب از ابواب هفت‌گانه این جلد، یعنی باب دوم و ششم، به مطالعه پیرامون غلو اختصاص یافته است.

مؤلف در باب دوم (ص ۶۵ تا ۱۰۰) به بررسی غالیان اولیه پرداخته و ضمن معرفی شهر کوفه به عنوان زادگاه غلو، غالیان را در ابی هاشمیه، امامیه، جعفریه و عباسیه طبقه‌بندی کرده است. وی منشأ غلو ابی هاشمیه را همان فرقه کیسانیه دانسته و آغازگران آن را دو زن از تیره ناعطیه با نامهای هند بنت المتکلفه و لیلی بنت قمامه شمرده است. به اعتقاد نویسنده، این جریان بعدها به وسیله ابوهاشم، فرزند محمد حنفیه، به رشد سازمانی خود ادامه می‌دهد و شخصیت‌هایی همچون بیان بن سمعان و صائد نهدی را عرضه می‌دارد.

سپس در معرفی غالیان امامیه به وصف غالیانی همچون مغیره بن سعید و ابومنصور عجلی که در آغاز از اصحاب ائمه (ع) بودند، می‌پردازد. وی غالیان جعفریه را پیروان عبدالله بن معاویه که از نوادگان جعفر بن ابی طالب معروف به جعفر طیار بود، می‌داند و غالیان عباسیه را همان پیروان نوادگان عباس بن عبدالمطلب که قیام خود را علیه امویان سامان دادند، معرفی می‌کند.

مؤلف در باب ششم تحت عنوان «تطور الغلو» به بررسی گروه‌های مختلف غالیانی که در زمان عباسیان با عنوان‌هایی همچون خطابیه، میمیه، عینیه، سینییه و راوندیه پدید آمدند، می‌پردازد. از نکات جالب توجه در این بخش، تلاشی است که مؤلف پیرامون بازسازی چهره ابوالخطاب می‌کند. او سعی دارد با آوردن سه شاهد تاریخی، این مطلب را که ابوالخطاب برای خود یا امام ادعای الوهیت و نبوت کرده بود رد کند و این ادعا را به گروه‌های هوادار او که بعدها پدید آمدند، منتسب سازد.

او در این زمینه به توجیه لعنهای وارد شده از سوی امام صادق (ع) علیه ابوالخطاب می‌پردازد و آنها را ادامه خط مشی امام صادق (ع) در مورد یاران مخلص خود همچون زراره می‌داند تا بدین وسیله این اصحاب خاص را از شر حکومت‌های جایز محفوظ بدارد. مؤلف در این کتاب تنها تنش میان امام جعفر صادق (ع) و ابوالخطاب را آن می‌داند که ابوالخطاب از دوستداران پروپا قرص اسماعیل فرزند امام (ع) بود و با آنکه امام (ع) بعد از وفات اسماعیل، امامت او را منتفی دانست، او همچنان بر این امر اصرار می‌ورزید.

اصل این کتاب با عنوان CRISIS AND CONSOLIDATION IN THE FORMATIVE PERIOD OF SHIEISLAM به زبان انگلیسی نگاشته شده و در آمریکا به چاپ رسیده است. نویسنده در این کتاب سعی در نشان دادن چگونگی تاریخ تحول فکری کلامی شیعه در سه قرن اول هجری دارد. این کتاب که در چهار بخش سامان یافته است، در بخش دوم خود به بررسی پدیده غلو با عنوان «غلو، تقصیر و راه میانه: تکامل مفهوم امامت در بعد علمی و معنوی» می‌پردازد.

مؤلف ضمن بررسی تاریخچه غلو و غالیان، آنها را به دو بخش غلات ملحد و غلات درون گروهی تقسیم می‌کند و غلات ملحد را کسانی معرفی می‌کند که ائمه (ع) را در عرض خدا و در درجه او می‌دانستند و از آنها در کتب شیعی با عناوینی همچون غلات طیاره، فاسد المذهب، فاسد الاعتقاد و اهل تخیل یاد می‌شود. غلات درون گروهی که از آنها با عناوینی همچون مفوضه و اهل الارتفاع یاد می‌شود، کسانی بودند که با نسبت دادن علم و قدرت نامحدود و معجزات و نظایر آن، ائمه (ع) را موجوداتی فوق بشری و غیر طبیعی معرفی می‌کردند نویسنده شخصیت‌هایی همچون مفضل جعفر و محمد بن سنان زاهری را از نخستین سخنگویان این طرز فکر در جامعه شیعه معرفی می‌کند. مؤلف همچنین به وجود جریانی معتدل در درون تشیع امامی اشاره می‌کند که به شدت با نسبت دادن هر گونه صفات فوق بشری به ائمه مخالف بودند و بر این نکته تأکید می‌کردند که ائمه تنها دانشمندانی پرهیزکار (علمای ابرار) بوده‌اند و این مانع از آن نبود که آنها از نظر اطاعت و تبعیت از امام، در بالاترین سطح قرار داشته باشند. مؤلف مهم‌ترین شخصیت این گرایش را در قرن دوم ابو محمد عبدالله بن ابی یعقور عبدی (متوفای ۱۳۱ ق) معرفی می‌کند که بی‌سابقه‌ترین تأییدات را از امام صادق (ع) داراست. در نقطه مقابل او شخصیت معلی بن خنیس قرار دارد که امام (ع) را هم‌ردیف نبی می‌شمرد.

مؤلف سپس به برخورد این دو طرز فکر در درون جامعه شیعی می‌پردازد و فرزاد و فرودهای هر یک از دو جریان را در دوره‌های مختلف با ذکر شواهد نشان می‌دهد و تذکار می‌دهد که بعدها این دو جریان، خود را در قالب مفوضه و مقصره به نمایش می‌گذارند.

مؤلف سپس به وجود خط مشی ویژه‌ای اشاره می‌کند که اکثریت افراد عادی جامعه شیعه و بسیاری از راویان حدیث از آن پیروی می‌کردند. این گرایش ائمه (ع) را انسانهای والایی می‌دانست که به طور اخص مشمول فیض و برکت و نظر و عنایت الهی بودند و همین دلیل در طبیعت خود با انسانهای عادی فرق می‌کردند. آنها معتقد بودند که ائمه (ع) از آن نظر که پاک‌ترین افراد بشر و نزدیک‌ترین آنان به پروردگارانند، منشأ برکات‌اند و وجود آنان واسطه بسیاری از فیوضات حق است،

اما این هرگز به آن معنا نیست که آنان در کارهای خداوند، مانند خلق و رزق و حیات و ممات، تصرفی داشته باشند.

نویسنده معتقد است که جریان مقابل مفوضه که از سوی آنان با عنوان مقصره یاد می‌شد تا اواخر قرن چهارم قوی و پر قدرت باقی ماند که علت عمده آن صدور روایاتی از ائمه (ع) بود که در رد حرکت‌های مفوضه صادر می‌شد. اما مفوضه از اواخر قرن چهارم توانستند با نفوذ در مجامع حدیثی شیعه که از قبل زمینه‌های آن فراهم شده بود و با تلاش گسترده خود و بهره‌برداری هر چه بیشتر از زمینه‌های به وجود آمده، خود را به جریان غالب درون شیعه تبدیل سازند.

۲۹. *عصای موسی یا درمان بیماری غلو: نعمت الله صالحی نجف آبادی، چاپ اول، تهران،*

انتشارات امید، خرداد ۱۳۸۰.

این کتاب بر خلاف عنوان آن مستقیماً به مبحث غلو نپرداخته است، بلکه در ادامه کتاب دیگر مؤلف، یعنی شهید جاوید که در بخش‌هایی از دهه‌های چهل و پنجاه غوغایی را در جامعه شیعی ایران بر پا کرده بود، نگاشته شده است. توضیح آنکه مؤلف در کتاب شهید جاوید به منظور دفع شبهات اهل سنت و مستشرقان، سعی در ارائه چهره‌ای معقول، طبیعی و عقلایی از جریان قیام امام حسین (ع) داشت و در این عرصه برخلاف عقیده رایج شیعه، به رد علم غیب حضوری و نامحدود امام (ع) پرداخت.

ارائه این دیدگاه حساسیت جامعه شیعی آن روز و بزرگان آن را برانگیخت و بزرگانی همچون آیات عظام، رفیعی قزوینی، سید محمد حسین طباطبایی، صافی گلپایگانی، فاضل لنکرانی و... به گونه‌های مختلف به رد این دیدگاه پرداختند. مؤلف در رد و نقد دیدگاه این بزرگان، در میان سالهای ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۴ به تألیف این کتاب پرداخت و به ویژه دیدگاه آنان در مورد علم غیب را به چالش کشید. مؤلف در سالهای قبل از انقلاب موفق به انتشار کتاب نشد و در سالهای اخیر و با انتقال از قم به تهران، بدون هیچ تغییر عمده‌ای اقدام به انتشار آن نمود. وی در این زمینه از دیدگاه بزرگان تشیع در طول تاریخ برای تأیید نظر خود شاهد می‌آورد.

از نکات جالب توجه در این کتاب دیدگاهی است که مؤلف درباره جعفر جامعه و مصحف فاطمه (س) با استفاده از روایات ارائه می‌دهد. ایشان جعفر را - اعم از جعفر ابیض و احمر - کتاب ندانسته، بلکه آن را به محفظه محل نگهداری کتاب یعنی کتابدان تعریف کرده است.

وی "جامعه" را حاوی احکام اسلامی می‌داند که در طول زمان حضرت پیامبر اکرم (ص) املا نموده و حضرت علی (ع) نوشته است. همچنین آن را خالی از حوادث گذشته و آینده معرفی می‌کند. نویسنده مصحف فاطمه (س) را تنها مشتمل بر بخشی اندک از اخبار و حوادث می‌داند و در مقابل اینکه این مصحف مشتمل بر «ما کان و ما یكون و ما هو کائن» باشد، به شدت مقاومت می‌کند.

۳۰. حجه الشيعه الكبرى الشيخ المفيد بين الغلاة و اهل الخلاف: محمد شعاع فاخر، چاپ

اول، قم، منشورات الاعتصام للطباعة و النشر، ۱۴۱۵ ق.

این کتاب نیز مستقیماً به مبحث غلو و غالیان نپرداخته است، بلکه به مناسبت بررسی عقاید معتدل شیخ مفید (ره)، به عقاید غالیان و نیز موضع‌گیری شیخ مفید در مقابل آن عقاید اشاره کرده است.

بخش دوم: تک نگاریهایی^{۱۶} درباره غلو و غلات

چنان که قبلاً اشاره شد، در عصر حضور ائمه (ع) و نیز در عصر غیبت صغرا علل مختلفی همچون فعالیت چشمگیر غالیان، رو در رو شدن آشکار آنها با خط شیعه امامی، آلوده ساختن دیدگاه فضای جامعه اسلامی درباره شیعه، تأکیدات فراوان ائمه (ع) مبنی بر لزوم مبارزه با افکار آنها و به طور کلی احساس خطری که خط تشیع امامی از ناحیه آنها می‌نمود، باعث شد تا نوشته‌های فراوانی در رد این گروهها از سوی اصحاب ائمه (ع) به نگارش در آید که گرچه هیچ یک از آنها هم اکنون موجود نیست، با توجه به نوع مباحث رایج در آن زمان، می‌توان این نکته را به دست آورد که این کتب عمده‌تأ حوای روایات ائمه (ع) درباره روشنگری شیعیان در مورد به خطر این گروهها، بیان عقاید صحیح شیعه و نیز لزوم مبارزه با این گروهها بوده است و در آنها از مباحث کلامی که بعدها در میان کتب شیعه رواج یافت، کمتر اثری یافت می‌شده است.

اگر چنین احتمالی را بپذیریم، می‌توانیم با کمال اطمینان بگوییم که گرچه اصل این کتب از بین رفته است، عمده روایات مربوط به غلو که در این کتابها موجود بوده بعدها به مجامع حدیثی و دیگر کتب شیعه منتقل شده است که بخش عمده‌ای از این روایات را نیز علامه مجلسی (ره) در کتاب بحار الانوار آورده است.

به هر حال در اینجا مناسب است به منظور نشان دادن گوشه‌ای از تلاش اصحاب ائمه (ع) در این زمینه، به تعدادی از این نوشته‌ها که تا قرن چهارم نگاشته شده است اشاره کنیم:

۱. الرد علی الغالیه المحمديه، فضل بن شاذان نیشابوری، از اصحاب امام جواد (ع).
۲. الرد علی الغالیه، حسن بن علی بن فضال کوفی (م ۲۲۴ ق).
۳. الرد علی الغالیه و ابی الخطاب، ابراهیم بن ابی حفص، معروف به ابواسحاق کاتب، از اصحاب امام حسن عسکری (ع).^{۱۷}
۴. الرد علی الغلاة، ابوالحسن علی بن مهزیار اهوازی، از اصحاب امام رضا، امام جواد و امام هادی (ع).
۵. الرد علی الغلاة، ابوجعفر محمد بن اورمه قمی، از اصحاب امام علی النقی (ع).
۶. الرد علی الغلاة، یونس بن عبدالرحمن، از بزرگ‌ترین اصحاب امام رضا (ع).

طهری

سال دوم / شماره ششم / تابستان ۱۳۸۲ / ۱۴۸

۷. الرد علی الغلاه، ابوجعفر محمد بن حسن بن فروخ، معروف به صفار (م ۲۹۰ ق).
 ۸. الرد علی الغلاه، ابوالقاسم سعد بن عبدا... بن ابی خلف اشعری قمی (م ۳۰۱ یا ۲۹۹ ق)، صاحب کتاب المقالات و الفرق^{۱۸}
 ۹ و ۱۰. کتاب الرد علی اصحاب التناسخ و الغلاه^{۱۹} و کتاب الرد علی فرق الشیعه ما خلا الامامیه منهم^{۲۰}، اثر ابو محمد حسن بن موسی نوبختی (م ۳۰۰ تا ۳۱۰ ق)، مؤلف کتاب فرق الشیعه که از متکلمان معروف شیعه نیز به حساب می‌آمده است.

اکنون پس از این مقدمه به معرفی آثار موجود، اعم از چاپ شده و چاپ نشده، می‌پردازیم و در بخش آثار چاپ شده به معرفی مقالات نیز اقدام می‌کنیم. ترتیب در هر دو بخش، ترتیب تاریخی نگارش یا چاپ اثر است.

الف - آثار چاپ شده:

۱. الغلو و الفرق الغالیه فی الحضاره الاسلامیه: دکتر عبدالله سلوم سامرائی، بغداد، دارالحریه للطباعه، ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲ م.
- نویسنده کتاب خود را در چهار فصل سامان داده است. وی در فصل اول به علل ظهور غلو می‌پردازد و در فصل دوم که اختصاص به فرقه‌های غالیان دارد، مباحثی همچون معنای غلو، حکم غلات و فرقه‌های مختلف غالیان در میان شیعه، خوارج، معتزله مرجئه و اهل سنت را مطرح می‌کند.
- در فصل سوم کتاب، پنج عنصر حلول، تناسخ، بداء، تشبیه و تأویل به عنوان اعتقادات فرقه‌های غالی ذکر شده است. در فصل چهارم نیز طرز عمل غلات و اهداف آنان و سپس عکس العمل عربها در مقابل آن بیان شده است. بخشی از کتاب الزینه، نوشته شیخ ابن حاتم احمد بن حمدان رازی، به عنوان پیوست این کتاب همراه با تحقیق نویسنده آورده شده است.
۲. آراء ائمه الشیعه فی الغلاه: میرزا خلیل کمره‌ای، تهران، چاپ افست، حیدری، ۱۳۵۱.
- نویسنده در این کتاب در صدد رفع اتهام غلو از شیعه است و بدین منظور، روایات نهی از غلو و لعن غالیان را که از سوی معصومان (ع) وارد شده، به ترتیب تاریخی از پیامبر اکرم (ص) تا حضرت حجت (عج) ذکر می‌کند.
۳. الغلو فی الدین فی حیاة المسلمین المعاصره: عبدالرحمن بن معلا اللویحق، چاپ دوم، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۳ ق / ۱۹۹۲ م.
- این کتاب به بررسی پدیده غلو در عقاید و اعمال مسلمانان معاصر در نقاط مختلف بلاد اسلامی پرداخته است. مباحث و بررسیهای این کتاب بسیار فراتر از بررسی پدیده غلو در میان شیعه است.

۴. پژوهشی درباره طوایف غلاّه تا پایان غیبت صغری و موضع ائمه (ع) در این باب: اسکندر اسفندیاری، چاپ اول، تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴.

این کتاب که پایان نامه کارشناسی ارشد نویسنده می‌باشد، در چهارده فصل تنظیم شده است. نویسنده در فصل اول به تعریف واژه‌ها پرداخته و واژه غلو را از دیدگاه علمای اهل سنت، دانشمندان شیعه و قرآن مورد بررسی قرار داده است. وی در فصل دوم به بررسی اجمالی اوضاع اجتماعی، سیاسی و اعتقادی جامعه مسلمانان، از قرن اول هجری تا آغاز غیبت کبرا و بدون هیچ اشاره‌ای به مبحث غلو، پرداخته است تا خواننده را برای درک هر چه بهتر بستر پدیده غلو آماده سازد. فصل سوم کتاب به بررسی عقاید فرقه‌های غالی اختصاص دارد که در آغاز در دو بخش «تأثیر حرکت التقاطی غالیگری از فرق دیگر» و «تأثیر اندیشه غالیگری در فرق دیگر پس از غیبت کبری تا عصر حاضر» مباحث خود را مطرح می‌کند. در بخش اول تأثیر پذیری این حرکت از فرقه‌های معاصر، همانند معتزله، خوارج و ... مطرح شده، و در بخش دوم تأثیر این حرکت بر فرقه‌های دیگر همچون فرقه‌های مختلف صوفیه، بابیه، شیک، اهل حق بررسی شده است. در همین فصل نیز بخش سومی به معرفی مهم‌ترین فرق غالی پس از غیبت کبرا تا عصر حاضر اختصاص یافته است.

فصل چهارم کتاب به بررسی رجال غالی شیعه از قرن اول تا غیبت کبرا می‌پردازد و مطالب خود را در سه بخش مطرح می‌کند. در بخش اول، ذکر رجال غالی مشهور که از دیدگاه نویسنده غلو آنها قطعی بوده، آمده است. نویسنده در بخش دوم به ذکر شخصیت‌هایی همچون محمد بن سنان پرداخته است که دانشمندان رجالی شیعه درباره انتساب غلو به آنها دچار اختلاف شدیدی شده‌اند. و بالاخره در بخش سوم به بررسی موضع ائمه (ع) در برابر غلات پرداخته و مراحل مختلف و انواع برخورد‌های ائمه (ع) را در برابر این پدیده بیان کرده است.

۵. شبهه الغلو عند الشیعه: دکتر عبدالرسول غففر، چاپ اول، بیروت، دار المحجّه البیضاء، ۱۴۱۵ق / ۱۹۹۵م.

نویسنده از شیعیان است و کتاب خود را به نفی اتهام غلو از شیعه اختصاص داده است. کتاب در سه فصل، و یک مدخل و یک خاتمه سامان یافته است.

نویسنده در بخش مدخل به ذکر کلیاتی همچون تعریف لغات مذهب، فرقه، دین، ملت و حزب پرداخته است. وی در فصل اول شبهه غلو در احادیث کافی را مطرح کرده است و در همین فصل به طور ضمنی به تاریخ غلات در زمان امامان معصوم (ع) پرداخته است.

فصل دوم کتاب به بررسی غلو در عقاید اختصاص دارد و در آن عقایدی همچون تشبیه و تفیض ذکر شده است. نویسنده در فصل سوم مسئله سهو و نسیان را به عنوان مسئله‌ای بیرون از حد غلو بررسی کرده و در خاتمه نیز به بحث اخراج بعضی از راویان از سوی قمیها به اتهام غلو پرداخته است.

۶. «جریان شناسی غلو»: نعمت الله صفری، فصلنامه علمی تخصصی علوم حدیث، شماره ۱، پاییز ۱۳۷۵، ص ۱۰۸ - ۱۲۶.

در این مقاله به بررسی مباحثی همچون غلو در لغت، غلو در نگاه قرآن و روایات، تأثیر غلو بر علوم اسلامی همانند علم تاریخ اسلام، ملل و نحل، کلام، درایه، رجال، حدیث و فقه و تفسیر و نیز تقسیم غلو به غو در ذات و غلو در صفات و تبیین هر دو و بالاخره بررسی روایات «قولوا فینا ما شئتم»، پرداخته شده است.

۷. «ابن غضائری و متهمان به غلو در کتاب الضعفاء»: نعمت الله صفری، فصلنامه تخصصی علوم حدیث، شماره ۲، زمستان ۱۳۷۵، ص ۱۲۱ - ۱۷۵.

در این مقاله ابتدا به معرفی شخصیت ابن غضائری، تألیفات او و کتاب الضعفاء و اعتبار اقوال آن پرداخته شده است. سپس اسامی ۵۷ نفر از متهمان به غلو در این کتاب، ذکر شده و همراه با جدولی مقایسه‌ای بین نظر ابن غضائری درباره آنها و نظر قمیها، کشی نجاشی و شیخ طوسی، به بررسی علل این اتهام در نظر ابن غضائری پرداخته شده است. مقاله در پایان به نتیجه‌گیری درباره وثاقت و عدم وثاقت این متهمان می‌پردازد.

۸. غالیان جریان‌ها و برآیندها (تا قرن چهارم هجری): نعمت الله صفری فروشانی، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸.

کتاب دارای یک مقدمه و چهار فصل است. در مقدمه کتاب به مباحثی همچون هدف تحقیق، پیشینه و محدودیتهای آن پرداخته شده است.

در فصل اول کلیاتی همچون تعریف غلو، غلو در قرآن، غلو در روایات، غلو در ادیان پیشین و علل پدید آمدن غلات منتسب به شیعه آمده است.

فصل دوم عهده‌دار بررسی غلات در تاریخ است که ضمن بررسی مباحثی همچون علل کثرت فرقه‌های غلات در کتب ملل و نحل، به ارزیابی سطح اعتبار این کتب پرداخته است. در پایان این فصل نیز چگونگی موضع‌گیری امامان شیعه در برابر غلات آمده است.

فصل سوم بررسی عقاید و اعمال غلات را بر عهده می‌گیرد. این فصل عقاید غلات را به دو قسم عقاید مختص به غلات و عقاید مشترک بین غلات و شیعه تقسیم کرده است.

در بخش اول عقایدی همچون تناسخ، حلول، اعتقاد به الوهیت و اعتقاد به نبوت ائمه (ع) آمده است که این بخش ثابت می‌کند. شیعه و امامانش به شدت با این عقاید مبارزه کرده‌اند و لذا هیچ اثری از این عقاید در کتب شیعه یافت نمی‌شود.

در بخش دوم عقایدی همچون وصایت علی (ع)، مهدویت، بداء و رجعت مطرح شده است. این عقاید اصیل، تنها اشتراک لفظی و نه محتوایی و معنایی بین غلات و شیعه دارد و این دلیلی است بر اینکه مستند شیعه در این عقاید، قرآن و سنت بوده است، نه تأثیر پذیری از غلات بدان گونه که

برخی از مخالفان گفته‌اند. در پایان این فصل اباحی‌گری و بی‌بند و باری به عنوان مشخصه اصلی غلات در عمل مورد بررسی قرار می‌گیرد و تفاوت‌های اباحی‌گری با شفاعت بیان می‌شود. فصل چهارم سعی در نشان دادن تأثیرات غلات بر تاریخ و افکار و عقاید شیعه دارد. آلوده جلوه دادن چهره ائمه (ع) و اصحاب آنها، لوث کردن بعضی از قیام‌های شیعی و همچنین هدر دادن نیروهای شیعه، به عنوان تأثیرات مستقیم، و حدیث سازی آنان به عنوان تأثیر غلات بر بعضی از عقاید جزئی شیعه مطرح شده است. نویسنده در این فصل ضمن بر شمردن اسامی بیش از صد تن از متهمان به غلو در علم رجال، به بررسی تأثیرات غلات در علم رجال می‌پردازد. در این فصل همچنین استفاده مخالفان شیعه و مستشرقان از غلات به عنوان حربه‌ای برای کوبیدن شیعه، بیان و بررسی شده است.

۹. *براهه اهل البیت (ع) و ابتاعهم من الغلو والغلاه: سامی الغزیری.*

نویسنده در آغاز به تعریف لغوی و اصطلاحی غلو در میان فرقه نویسان و نیز از دیدگاه غربیها و به ویژه روان شناسان پرداخته است.

بررسی تاریخ غلو قبل از اسلام، بعد از آن و به ویژه در زمان ائمه (ع)، بخش دیگری از مطالب کتاب را به خود اختصاص داده است. در همین بخش نویسنده به تفصیل عقاید غلو آمیز در میان دیگر فرق مسلمانان همچون اهل سنت، اعم از صحابه و نسل‌های بعدی، را مطرح کرده است. عقاید و باورهای غالبان و تحلیل آنها بخش دیگر کتاب است همچنین بررسی موضع‌گیری ائمه در برابر پدیده غلو و نیز غالبان از بخش‌های مهم این کتاب به شمار می‌رود.

۱۰. «غلو»: نعمت الله صفری فروشانی، *دانشنامه امام علی (ع)*، چاپ اول، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۰، جلد سوم، ص ۳۷۵ - ۴۲۴.

در این مقاله پس از مباحث مقدماتی تعریف غلو و غلو در دین، به بررسی درباره حد غلو پرداخته شده است. در یک تقسیم بندی، غلو به سه نوع غلو در ذات، غلو در صفات و غلو در فضایل تقسیم شده است. منظور از غلو در ذات، خارج کردن ائمه (ع) از حد خود در رسانیدن آنها به مقام نبوت والوهیت است. غلو در صفات نیز به اختصاص دادن صفات مخصوص خداوند، همانند خلق و رزق، به ائمه (ع) تعریف شده است. غلو در فضایل، غلو در مورد صفاتی همانند علم و معجزه است که اختصاصی به خداوند ندارد.

در همین بخش دیدگاه دکتر سیدحسین مدرسی در مورد تقسیم بندی غالبان و تعریف آن به چالش کشیده شده است. در بخش دیگر، به بازکاوی واژه‌هایی همچون تفویض، علم غیب و تشریح و رابطه آنها با غلو پرداخته شده است.

در قسمت دیگر مقاله به مطالعه پیرامون تعیین مقیاسهایی برای تشخیص غلو پرداخته شده است که این مقیاسها در دو بخش عقل و نقل مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش نقل، قرآن

کریم و روایات معتبر به عنوان مقیاس معرفی شده است و مظاهر مختلف غلو با این مقیاسها مورد سنجش قرار گرفته است.

بخش دیگر مقاله به بررسی مسئله غلو درباره حضرت علی (ع) پرداخته است و آن را از جهت تاریخی بررسی کرده و به جست جو درباره علت عدم غلو درباره آن حضرت (ع) در مدینه و پیدا شدن ریشه‌های غلو در کوفه پرداخته است. در همین بخش و به مناسبت بحث، به بررسی تفصیلی مسئله ابن سبا و بیان دیدگاههای رایج در مورد این شخصیت اقدام شده است. پایان مقاله به بررسی علل و زمینه‌های غلو در باره حضرت علی (ع) اختصاص یافته است که این علل در بخشهای مختلف همچون علل روانی، علل اجتماعی و علل دینی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

ب. آثار چاپ نشده:

۱. مرعم الغلاه: ملا محمد شریف بن رضا شیروانی تبریزی (قرن سیزدهم)، کتابخانه آیت الله العظمی نجفی مرعشی، کتاب خطی، شماره ۴۷۱۴.
در این کتاب شبهات غلات و فلاسفه جداگانه مطرح شده و به آنها پاسخ داده شده است.
۲. غلو و غلات: رساله دکتری عبدالحمید گلشنی ابراهیمی، دانشگاه تهران، پایان‌نامه‌های قدیمی، شماره ۱۵۴۹، استاد راهنما: علی اصغر حکمت.

مرکز تحقیقات علوم اسلامی

پی نوشتها:

۱. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، چاپ دوم، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۵، ص ۳۰۲ و ۳۰۳، شماره ۶۷.
۲. طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن، *اختیار معرفة الرجال کتبی*، تعلیق میرداماد، تصحیح سیدمهدی رجایی، قم، مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۴ ق، ج ۲، ص ۴۸۹-۴۹۴، شماره ۳۹۹-۴۰۸.
۳. برای اطلاع از چگونگی مبارزه ائمه با غالیان مراجعه شود به: مجلسی، پیشین، ج ۲۵، ص ۲۶۱ - ۳۵۱؛ کمره‌ای، میرزا خلیل، *آراء ائمه الشیعة فی النحلة*، تهران، ۱۳۵۱؛ وائلی، احمد، *هویه التشیع*، چاپ دوم، بیروت، اهل البيت، ۱۴۰۹ ق؛ صفری فروشانی، نعمت الله، *غالیان کاوشی در جریان‌ها و برآیندها*، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰، ص ۱۵۱ - ۱۷۱.
۴. تهرانی، شیخ آقا بزرگ، *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، چاپ سوم، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰، ص ۲۱۲، ۲۱۴ و ۱۸۴.
۵. برای اطلاع کامل از احوال نویسنده مراجعه شود به: مقدمه کتاب *ترجمه فرق الشیعه نوبختی* نوشته دکتر محمد جواد مشکور و کتاب *خاندان نوبختی*، نوشته عباس اقبال آشتیانی.
۶. رجوع شود به: *خاندان نوبختی*، ص ۱۴۲ به بعد.
۷. *التنسیبه و الرد*، ص ۱۸.
۸. همان منبع، ص ۲۳ - ۲۴.
۹. *الفصل*، ج ۲، ص ۲۶۵.
۱۰. همان منبع، ج ۵، ص ۲۵.
۱۱. برای اطلاع بیشتر از احوال مترجم و خانواده و کنایش مراجعه شود به: *مقدمه مفصل الملل و النحل*، ترجمه افضل الدین صدر ترکه اصفهانی، به قلم سید محمدرضا جلالی نایینی.
۱۲. *مقدمه تبصره العوام*، بدون شماره صفحه.
۱۳. *الخطط المقریبة*، ج ۳، ص ۲۸۹ به بعد.
۱۴. *تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم*، ص ۱۶۸ - ۱۸۶.
۱۵. ظاهراً عنوان پایان نامه ایشان همان کتاب *الفکر الشیعی و النزعات الصوفیة حتی مطلع القرن الثاني عشر الهجری* است که در سال ۱۳۵۹ تحت عنوان *تشیع و تصوف تا آغاز دوازدهم هجری* به وسیله علیرضا ذکاوتی قرائنولو ترجمه شده و توسط انتشارات امیرکبیر به چاپ رسیده است.
۱۶. منظور از تکنگاریها نوشته‌هایی است که همه آنها اختصاص به غلو یا غلات دارد، نه نوشته‌هایی که به بررسی فرقه خاصی از غالیان پرداخته است. از این رو، کتابهایی همچون *الشبک اهل حق* و یا کتابهایی را که پیرامون نصیریبه نوشته شده، در این کتاب شناسی نیاورده‌ایم.
۱۷. تهرانی، پیشین، ج ۱۰، ص ۲۱۲.
۱۸. همان، ص ۲۱۴.
۱۹. همان، ص ۱۸۴.
۲۰. همان، ص ۲۱۶.